

Tatjana Milivojević, Violeta Cvetkovska-Ocokoljić i Dragana Jovanović

Megatrend sveučilište
Goce Delčeva 8, 11070 Beograd, Srbija

tmilivojevic@megatrend.edu.rs
vcvetkovska-ocokoljic@megatrend.edu.rs
djovanovic@megatrend.edu.rs

Tjelesnost i virtualnost

Sažetak

Moje tijelo je osnova i točka susretanja svega postojećeg za mene. Međudjelovanje i objedinjenost osjetilnih sustava u jedinstvenoj, konkretnoj svijesti o svom jastvu i o svijetu, tvore cjelovito iskustvo, koje svoj sublimirani izraz nalazi u umjetnosti. Analogije, metafore, simboli, značenja i spoznaja izranjaju iz neurofizioloških sustava svih osjetila. Međutim, medijska virtualna stvarnost, isključivo je audiovizualna, s dominacijom vizualnog. Ostala eksteroreceptivna osjetila (dodir, miris i okus), kao i interoreceptivna (visceralna) i proprioreceptivna osjetila (informacije iz mišića, osjećaj tijela kao „uzemljenosti“ u svijetu) ostaju nestimulirana i nezaposlena. Budući da je oblikovanje bogatstvo i tanano diferenciranje iskustva, stoga razvoj i realizacija kreativnih potencijala, niču iz raznovrsnosti i integriranosti opažajno-osjetilne osnove, pokušat ćemo dokučiti moguće posljedice redukcije osjetilnog iskustva na samo dva dominantna osjetila: vid i sluh.

Ključne riječi: tjelesnost, osjetila, virtualnost, realnost, inkarnacija, participacija.

Svijet je pjesma mojih osjetila/ i nestat će kada umrem (Eeva-Liisa Manner)

Miris je osjetilo imaginacije (Jean-Jacques Rousseau)

Tijelo je zatvor duše osim kad je svih pet osjetila u potpunosti razvijeno i otvoreno (William Blake)

Virtualni svjetovi istovrijemeno fasciniraju i plaše, i to najviše svojom realističnošću. Kako utječu na naš odnos prema „realnoj“ realnosti? Potiskuju li je sve više? Mogu li je zamijeniti? Nove informacijske tehnologije, koje se brzo i neprekidno usavršavaju, već su dovele do ukidanja, odnosno prevladavanja nekih dimenzija i odrednica stvarnosti, kao što su prostor i vrijeme. U virtualnom prostoru i vremenu, nije više neophodna fizička prisutnost, a moguća je simultana prisutnost na više mjesta. Krećemo se i kad ostajemo na mjestu. Ne živimo više samo u jednom vremenu i prostoru, nego u mnoštvu, u vremenskoj trenutačnosti i prostornoj sveprisutnosti. Tijelo je, od Descartesa definirano kao ono što zauzima određeni prostor (protežna supstanca). Danas nas moderni svijet suočava s nemjestima virtualne stvarnosti, u kojoj slike zamjenjuju tijela. „U talmudskoj literaturi, Bog se uobičajeno naziva *maqom*, ‘mjesto’. Označava li onda nemjesto ono „gdje Bog nije“?¹³⁷

Digitalizacija, dematerijalizacija svijeta, virtualnost, postaje naša realnost, svijet u kojem živimo. Ta pojava povlači, odnosno obnavlja i veoma kompleksna ontološka pitanja o statusu realnosti, o odnosu između duha i tijela itd. Zato se moramo uhvatiti odmah na početku ovog teksta u koštac s pojmovima virtualnog i realnog. Ne možemo se postaviti prema virtualnom, a da ne odredimo na osnovi čega, odnosno što nazivamo realnim. Što je to realno do čega nam je stalo, a za čime strepimo da je ugroženo pipcima virtualnog? Na čemu temeljimo *princip realnosti*? Nije li kritika virtualnog odraz retrogradnog duha, nostalgije za prošlim, zdravorazumskim i intuitivnim poretkom stvari? Radi li se o iracionalnom nepovjerenju i odbacivanju novog svijeta jer više volimo oblike, teksturu i mirise predmeta, na primjer stare knjige ili one koje još mirišu na svjež tisak, dodir pera s papirom, materiju koju obrađuje, s kojom se bori obrtnik, kipar, zemljoradnik? Umjetnika još uvijek zamišljamo u osunčanom, pomalo prašnjavom ateljeu impregniranom mirisom terpentina i boja, ili u prirodi, sa šeširićem na glavi ili kabanicom, ispred štafelaja; muzičara za ili sa svojim instrumentom, u prisnom, a ponekad napetom i konfliktnom odnosu s tim „nepodatnim“ predmetom, koji izoštrjenih osjetila, bezbroj puta ponavljanim pokretima nastoji da iz materije, s njom, izvuče duhovnu ekspresiju i formu. Danas se crta, slika, projektira, komponira za kompjutorom, u prostoriji punoj strojeva, ekrana, kablova, u jednom te istom položaju tijela, koji ne ukazuje da li čovjek pred monitorom igra igrice, slaže pasijans, ili stvara umjetničko djelo. Filmovi se rade u 3D, a samo je pitanje vremena kada ćemo moći osjetiti i mirise (prašine na putu, cvijeća, mora), dodir kiše i vjetra na licu, ukuse (vanilije, čokolade, krvi) u filmskim projekcijama. Ruše se svi naši arhetipovi! Naizgled neograničene mogućnosti virtualnog u oponašanju, odnosno u kreiranju realnosti, u

137 Coulmas, C. Métaphores des cinq sens dans l'imaginaire occidental, <http://www.corinna-coulmas.eu/metaphores-des-cinq-sens-dans-l-imaginaire-occidental.html>

njenom preinačenju i poboljšanju prema našoj želji i volji utječu i na naše shvaćanje i tumačenje realnosti. O tome svjedoči razočaranje djece koja, priviknuta na virtualne svjetove, prvi put vide „prave“ životinje u prirodi ili u zoološkom vrtu. Njihove reakcije su uglavnom negativne, jer su realne životinje bljedih boja, imaju neugodan miris, prljave su i „dosadne“.

Današnje informacijsko-tehnološke mogućnosti u stvaranju virtualnih svjetova, po mnogočemu su nalik realnom svijetu, ali i razvoj neuroloških znanosti i novih tehnologija snimanja mozga (funkcionalna magnetna rezonanca) koji pokazuju kako nastaju osjeti, opažaji, emocije, raspoloženja, i koji ih mogu proizvesti stimulacijom određenih zona, daju novi zamah konstruktivističkim teorijama osjetilnog opažanja. Slijedeći logiku tih eksperimenata lako dolazimo do njihove krajnje, idealističko-solipsističke konsekvence po kojoj je svijet moja predstava (Berkeley). Navodimo jedan citat koji filozofski solipsizam zaodijeva u (pseudo)znanstveni jezik: “Svi događaji i predmeti koje srećemo u svom životu – zgrade, ljudi, gradovi, automobili, mjesta – u stvari, sve što vidimo, držimo, dodirujemo, osjećamo, okusimo i čujemo – postoji posredstvom percepcija koje stvara naš mozak... Živimo cijeli svoj život unutar svog mozga. Ljudi koje vidimo, cvijeće koje mirišemo, muzika koju slušamo, voće kojim se sladimo, vlaga na našim rukama – sve se to oblikuje u našem mozgu. U stvarnosti, ni boje, ni zvukovi, ni slike ne postoje u našem mozgu. Jedino što postoji u njemu su električni signali. To znači da živimo u svijetu kojeg formiraju električni signali u mozgu... I dodir se formira u mozgu kao uostalom i sva druga osjetila. To znači da kada dotaknete neki materijalni predmet, vi u vašem mozgu osjećate je li taj predmet tvrd, mek, vlažan, ljepljiv ili hrapav. Percepcije koje stižu iz vrhova vaših prstiju prenijete su mozgu u obliku električnih signala, koje potom vaš mozak interpretira kao dodir. Na primjer, ako dotaknete neku hrapavu površinu, nemoguće vam je odrediti je li ta površina stvarno hrapava ili je to način na koji vi opažate tu hrapavu površinu. To je zato što vi nikada nećete moći dotaknuti original te hrapave površine. Vaša spoznaja o dodiru neke površine je samo interpretacija određenih stimulusa koju vrši vaš mozak. Osoba koja razgovara sa svojim prijateljem, ispijajući šalicu vrućeg čaja, istog trenutka će ispustiti tu šalicu ako opeče prste u kontaktu s njom. Međutim, osjećaj intenzivne vrućine šalice u stvari postoji samo u njenom mozgu, a ne između njenih prstiju.¹³⁸ Prisustvujemo tako dematerijalizaciji materijalnog (uz često neuko i neprimjereno pozivanje na kvantnu fiziku i nematerijalnu osnovu vidljive materije i kozmosa), koja nalazi svoju potvrdu u medijskom virtualnom prostoru, pokazujući svu dvosmislenost našeg odnosa prema realnom (tjelesnom, materijalnom, čulnom). Ta dvosmislenost, doduše, ima podrijetlo i u strujama koje se neprekidno provlače kroz zapadnu misao: najprije, platonovski idealizam, koji stavlja pod sumnju stvarnost materije i pojavnog svijeta; zatim, aristotelizam s primjesama arapske misli u suprotstavljanju materije i forme, koji je u srednjem vijeku doveo do povezivanja materije s kaosom; i konačno, kršćanstvo, u čijem središtu se nalazi utjelovljeni Bog – kao paradoks materijalizacije s ciljem oduhovljenja, spiritualiziranja materije i tijela. Danas, međutim, našu kulturu ne prati više, kao sjena, stari antagonizam između duha i tijela, nego konflikt između tijela,

138 Harun Yahya, La matière - l'autre nom de l'illusion, <http://harunyahya.fr/fr/works/4737/la-matiere-l'autre-nom-de-l'illusion>

shvaćenog kao predmeta, slike, mehanizma ili instrumenta i njegovih osjetila. To je drugačiji rascjep ili sukob koji se na engleskom jeziku izražava iskazom.: *we are losing touch*.

Nismo li zato pomalo izgubljeni, dezorijentirani i uplašeni? Zabrinjava li nas samo to virtualno, ili njegovi mogući efekti, kao što su razni mentalni poremećaji, ovisnost, asocijalnost, bijeg od stvarnosti ili gubitak dodira s njom? Psihijatrija u srž mnogih poremećaja stavlja gubitak dodira sa stvarnošću ili kako je još Freud rekao „principa realnosti“. Slučajevi skretanja s uma, samoizolacije, prekida društvenog života, ubilačkih i samoubilačkih pohoda uslijed uranjanja u virtualne svjetove, identifikacije s virtualnim likovima i zapletima, neminovno nam nameću pitanja o odnosu između realnog i virtualnog, odnosno pitanje trokuta koji povezuje čovjeka, realno i virtualno.

Uzmimo za primjer simulator leta. Simulacija leta nastoji funkcionirati na isti način kao i realni let u realnoj letjelici. Simulira se kabina, meteorološki uvjeti leta, pejzaž koji se nadlijeće, uzlijetanje, slijetanje, komande kojima se stabilizira letjelica, žiroskop, itd. Simulacija se usavršava tako da bude što sličnija realnosti, kako bi korisnik imao doživljaje ekstremno slične realnom upravljanju avionom. Što se tu događa? U duhu fasciniranom simulacijom dešava se neka vrsta *transfera, pridodavanja*: formalnoj strukturi simulacije pridodajemo vjerovanje u njenu stvarnost, kao stvarnog predmeta, događaja ili pojave. Zahtjevan i kompleksan posao elaboracije simulacije i njene sličnosti s realnošću se brzo zaboravlja. Ostaje rezultat. Interface čovjek - stroj je do te mjere unaprijeđen, sofisticiran i uvjerljiv da počinjemo vjerovati kako mašina misli i razgovara s nama, da je simulacija (virtualno) ono realno. Lako se podliježe iluziji da je simulacija isto toliko realna koliko i ono što simulira; tj. da je nezavisna od svijesti. Počinjemo vjerovati da je ono što proizvodi misao jednako realno kao i ono što postoji izvan nje, da je simulacija virtualna ličinka iz koje izlazi leptir realnog fenomena. Sigurno postoji neka vrsta opijenosti moći u tom vjerovanju da se može ovladati stvaranjem, da se tehnološkim sredstvima može izjednačiti s Bogom u moći da se proizvede cjelokupna pojavnost. Odatle slijedi i konstruktivistički doživljaj realnosti kao ontološki neutemeljene, tj. kao proizvoda čovjekovog neurološkog aparata, njegovih mogućnosti i sposobnosti.

Na temelju te mentalne iluzije buja fascinacija virtualnim. Zahvaljujući memoriji umreženih strojeva, snazi softvera koji proizvode virtualne svjetove, moguće je stvoriti paralelne univerzume, izgraditi kompletne gradove s prometnicama, buticima, restoranima, trgovima, prolaznicima (avatarima) s kojima je moguće komunicirati, a sve na ekranu naših monitora. Moguće je izgraditi potpunu simulaciju društvenog života. Isti je slučaj s igrama strategije na internetu gdje se igrač postavlja kao gospodar jedne nacije koju treba voditi, štititi od neprijatelja i unapređivati. Drugi igrači čine isto sa svojim zemljama i odatle ishodi složena interakcija koja teži biti ekvivalent kompleksne povijesti, rivalstava među nacijama i ratova. A ratovi između tih nacija su ustvari samo interakcija pojedinaca koji, raštrkani po cijeloj planeti, sjede u svojim sobama, iza svojih monitora. Međutim, virtualni objekti mehanički nastavljaju vršenje zadataka za koje su bili programirani. Ako odete na spavanje, vaše kuće, putovi, crkve, trupe mogu se srušiti tijekom noći. Na drugom kraju svijeta, drugi igrač je upravo započeo igru i virtualni univerzum opstaje *online*, nezavisno od vas, kao stvarni

svijet, bez obzira na vremenske razlike na različitim meridijanima. I u tom drugom svijetu, sve se mijenja brzinom neusporedivom s ljudskim vremenom povijesti i vremenom događaja u prirodi.

Vraćamo se pitanju s početka: što podrazumijevamo pod realnošću, na osnovi čega razlikujemo realno od virtualnog. Dakle, tko se nalazi iza *online* svijeta, tko upravlja njime, tko sudjeluje u njemu, tko ga koristi i kontrolira? Prema zagriženim cyber-teoretičarima, ili cyber-vjernicima “u cyber-prostoru umovi su povezani s umovima, u savršenom suglasju bez ograničenja i nužnosti fizičkog tijela” (Heim, 1993:34). Diskurs o bestjelesnosti predstavlja tijelo kao prepreku na putu posttjelesnog informacijskog i nematerijalnog subjektiviteta (Kirby, 1997), bestjelesnih kompjutorskih operatera koji tvore „masovnu konsensualnu halucinaciju“ (Gibson, 1986:51). Na hijerarhijskoj ljestvici tijelo postoji kao nižerazredni mehanizam, „meso“ koje se razlikuje od ontološki superiornog i potencijalno autonomnog uma. To implicira da tijelo nije neophodno. U manje radikalnoj verziji, tijelo je neophodno, ali ne i esencijalno. Tijela su puki fiziološki mehanizmi koji podržavaju život, a ne i epistemološki uvjeti. Drugim riječima, neophodna su, kao nekakav primitivan evolucijski relik, za puko biološko postojanje, ali ne i fundamentalna za iskustvo i produkciju znanja.

Međutim, iza kompjutora nisu „bestjelesni operateri“ već tijela – subjekti (Merleau-Ponty) – cjeloviti i jedinstveni, perceptivni, svjesni organizmi koji se umrežuju gradeći intersubjektivnost. Pojedinci prije (ovo „prije“ znači prethođenje u ontološkom, a ne samo u kronološkom smislu) upotrebe tehnologije, prije kreiranja i ulaska u virtualni svijet, prije umrežavanja, žive biološki svojim tijelom, u kojem ili polazeći od kojeg žive i mentalno svojim umom i afektivno svojim srcem. Oni sami nisu strojevi, nisu roboti, nisu avatari, nisu proizvodi ničije mašte, digitalne vještine i konstrukcije. Oni ne ostaju dvadesetčetiri sata prikovani za monitor, a kad je to slučaj, kao u poremećajima ovisnosti, tijelo im se osvećuje – razbolijevaju se, skreću s pameti, haluciniraju, pa i umiru. Nisu u mogućnosti preći u virtualnu bestjelesnost i besmrtnost, u beskonačno samoobnavljanje i uskrsavanje. Oni ne postoje samo iza tastature i njihov stvarni život se ne svodi na kuckanje i pomjeranje miša. Kolikogod se trudili, virtualni svjetovi će uvijek biti deficitni u odnosu na realnost – prije svega zato što je neprelazan uvjet i neprelazna granica svake virtualnosti, utjelovljena, čulna, singularna subjektivnost. Virtualni svjetovi su nesposobni mobilizirati cjelokupnu subjektivnost, na opazajnom, kognitivnom i emocionalnom planu. Prije svega, ne mobiliziraju svih pet osjetila, samim tim ni njihovo složeno međudjelovanje koje tvori cjelovitost opazajnog iskustva. Osim postizanja opazajne cjelovitosti, pojedinačna osjetila vrše međusoban utjecaj, intenzivirajući, produbljujući, izoštravajući jedno drugo. Tako na primjer, dodir pojačava vid, vid pojačava sluh ili okus, miris pojačava vid (i eksterni i interni u vidu mentalne slike) itd. Međutim, ispred TV ekrana, ili iza kompjutora, tijelo je pasivno, inertno, kruto, umrtvljenih osjetila. Za kompjutorom su aktivni samo prsti, i to često samo dva prsta! Kad bismo htjeli karikirati, zamislili bismo veliko oko povezano s dva pipka snabdjevena s po jednim prstom. Odsustvo raznovrsnosti osjetilnih nadražaja i reakcija inhibira asocijativne putanje i procese. Poznato je, naime, da osjetilo mirisa najbrže i najživlje evocira uspomene, kretanje izaziva promjenu spacijalne i kognitivne perspektive, uvodi u drugačija raspoloženja, osjećanja, samim tim olakšava i kreativne iskorake. Prema kazivanju mnogih stvaraoca, kretanje, putovanja

ili promjene enterijera ili pejzaža (dakle, raznovrsna, diferencirana i dinamička stimulacija osjetila) znatno podupiru njihovu kreativnost. Virtualni svjetovi koji promiču na ekranu, makar bili u 3D ili, u skoroj budućnosti, s dodatkom olfaktivnih i taktilnih primjesa, a sve u nastojanju da se postigne što potpunija realističnost, eliminira nepredvidljiva, spontana intencija individualnih opažaja, osjećanja i svijesti te njihova ukorijenjenost u intimnom, jedinstvenom i cjelovitom osjećaju jastva.

U tome ponovo nalazimo odgovor na pitanje što je realnost koja, iako zataškana, zaboravljena, leži u osnovi svake virtualnosti. Koja je to fundamentalna realnost koja ontološki prethodi svijesti, misli, imaginaciji, spoznaji, nauci, tehnološkoj inovaciji? To je tijelo, konkretno, pojedinačno, vlastito tijelo, sa svojim nervnim i osjetilnim sustavima. Naime, osnova svih psihičkih funkcija je osjetilno opažanje, odnosno tjelesnost. Tek od te uvijek pojedinačne datosti, spoznaja se kreće k misaonoj apstrakciji, koja teži zaboraviti svoj preduvjet: izvornu, neposredovanu opažajno-osjetnu neposrednost tjelesnog postojanja u svijetu. Opažaj je neposredovana neposrednost, izvorna, neobjektivirana participacija organizma u univerzumu. (Marcel, 1934) To je postojanje u jedinstvu sa stvarima, supostojanje sa svijetom. Izvorno, ili fenomenološki, osjetilni opažaj se ne doživljava kao znak koji objekt emitira i koji nas obavještava o njemu, niti kao konstrukcija naših moždanih centara ili prijevod energetske impulsa u predmetne forme – sve te ideje su naknadne, drugostupanjske ili sekundarne mentalne konstrukcije. Spontano opažamo stvari, kao da nam se u opažaju one same daju, a ne kao različite od znakova koji proizlaze iz njih. Opažaj nije obavještavanje, nego *modus bivstovanja, način egzistiranja*, neposredna participacija u univerzumu. On je „u osnovi tumačenja i komunikacije uopće, te ne može dakle sam biti tumačenje ili komunikacija“. (Prini, 1984:36) To je metafizičko značenje opažaja čime se ne poriče da nas neophodnosti akcije primoravaju da opažaje tretiramo kao poruke, ali je to sekundarno i izvedeno značenje koje ne možemo legitimno apsolutizirati.

Prva neposrednost misli i svakog mentalnog uzleta je opažaj. „Sama pitanja su moguća samo na osnovi „ovog“ neposredne predstave. Kretanje misli nije moguće bez susreta ili bolje rečeno sudara s elementom koji prekida njeno stanje privremenog odmora. Nijedna dijalektika ne postoji bez tog egzistencijalnog udara.“ (Marcel, 1934:40) Pogrešno bi, međutim, bilo misliti da je čulno opažanje nužna, ali tek prva stepenica i pokretač složenijih kognitivnih akcija koje ga prevladavaju i ostavljaju iza sebe. Cjelokupna misao i misaona elaboracija prožeta je tjelesnim i osjetnim dimenzijama, što se ogleda i u metaforičkoj prirodi jezika kao i u simboličkoj prirodi svih čovjekovih kulturnih produkcija, a naročito umjetnosti. Sve što doživljavamo je rezultat skupa opažaja koji obuhvaća sva naša osjetila kao i značenje koje prepoznajemo u stvarima, odnosno koje nastaje iz tumačenja koje svakog trenutka dajemo tom proteiformnom skupu. Cjelokupna simbolička aktivnost proizlazi iz čulnog iskustva, koje odražava, promišlja i preobražava. „Sve počinje pukim opažanjem, a potom i prepoznavanjem opaženog, što potiče osjećajnost kojom se sve to vrednuje i pokreće odgovor. Odgovor je uvijek upravo razmjerni kvaliteti primljenih sadržaja i mogućnosti očitovanja (pojam definiran po Bachelardu) bića. Doživljena i prepoznata kvaliteta uklapanja tog odgovora u realitet ka kome je usmjeren, jest čin spoznavanja bića o sebi samome. Doživljavanjem neposrednog i neprekidnog odnosa sa svijetom, što uvjetuje stalno preusmjeravanje težnji prema svijetu, obavlja

se razvoj ličnosti, njezina samospoznaja i zrenje.“ (Bojanin, 2002:65). Nije dovoljno reći da postoji kontinuitet između percepcije, osjećajnosti i inteligencije, jer se radi o povratnoj petlji u kojoj ove tri funkcije neprestano utječu jedna na drugu i gdje opažaj nije samo pokretač ili poticatelj, odnosno kontrolor ili procjenitelj drugih psihičkih procesa, nego participira u njima i prožima ih.

Današnja znanost, u svim svojim disciplinama, odbacuje Descartesov rascjep između duše i tijela potvrđujući holističku intuiciju da je čovjek sinteza duše, tijela i duha. Naglašava se povezanost uma i tijela i insistira se na metodama koje podržavaju to jedinstvo. Postoji kontinuitet i duboka veza u kojoj svi psihosomatski procesi doprinose, u ravnopravnom odnosu, organizaciji ličnosti. Nema hijerarhijskog odnosa između duha i tijela, između psihe i some. Oboje su funkcionalni i sastavni dijelovi cjeline, kao i interaktivni aspekti te cjeline. Tjelesni fenomeni, kao što su mišićna aktivnost, disanje, položaj tijela, mišićne tenzije, neverbalna komunikacija, itd. utječu na mentalne reprezentacije, i obrnuto. Intervencija na somatskom nivou utječe na psihički nivo i obrnuto. Konkretno, somatska intervencija bilo putem masaže, vježbi tjelesne svjesnosti, dodira, rada na disanju, itd. utjecat će na emocionalni, spiritualni i kognitivni aspekt ličnosti. Uz to, prihvaća se stav koji vidi porijeklo još od Spinoze i, kasnije, Piageta, po kojem psihi čine odnosi između organizma i njegove sredine. Te relacije simultano uključuju: a) mentalne reprezentacije, b) fiziološko uzbuđenje, c) komunikacijski utjecaj, d) feedback mehanizam pomoću kojega se uči.¹³⁹ Dakle, funkcionalno jedinstvo između duha i tijela – tijelo kao cjelokupna osoba, jer ono ne znači samo somu i ne znači da se može odijeliti od duha, tj. psihe – obuhvaća i okruženje, svijet, potvrđujući filozofije koje tijelo ne shvaćaju kao omeđeno u svojim granicama, nego kao sustav otvoren prema drugim sustavima. Tu prisutnost koja je i otvorenost prema, participaciju nalazimo u riječi „egzistirati“ (etimološki: biti izvan sebe).

Još je Pierre Janet francuski psihijatar i filozof, koji je osnovao psihološku analizu iz koje je izrasla Freudova psihoanaliza, (a inspirirao je i mnoge ključne koncepte u individualnoj i analitičkoj psihologiji što su i Adler i Jung eksplicitno potvrdili) istraživao razvoj kognitivnih funkcija iz senzorno-motorno-emocionalnih osnova, i utjecao tako na shvaćanja Piageta. Janet se bavio odnosom između disanja i emocionalnosti i, zajedno s Charlesom Richetom veoma detaljno je ispitaio i prikazao obrasce disanja kod neuroza. Ukazao je na pretjerano prsno disanje s malim abdominalnim pokretima, kao i obrnutu disfunkciju – naglašeno abdominalno disanje s neznatnom uključenošću toraksa; dalje, „antagonističko disanje“ koje je, u stvari, kontrapulsirajuće – grudi i abdomen se ne pomjeraju sinkrono. Opservirao je disanje klijenata u stanjima dubokog sna i došao do mnogih korisnih nalaza. Proučavajući protok tjelesnih fluida ukazao je na blisku povezanost između kongestiranih tkiva, poremećene cirkulacije, kardiovaskularne hipofunkcije, odnosno, hiperfunkcije, krvnog tlaka i emocionalne neravnoteže (vazomotorna neuroza). Isto tako je ukazao na vezu između visceralnih senzacija i emocionalnosti i razvio čitavu gastrointestinalnu teoriju neuroza u kojoj je zastupao povezanost između peristaltičkih funkcija u utrobi i izraženih emocionalnih

¹³⁹ Dio o tjelesnoj psihoterapiji je preuzet iz istoimenog članka na stranici Udruženja tjelesnih psihoterapeuta Srbije: <http://www.tepsyntesis.org.yu/psihoterapija.html>

stavova. Istraživao je kvalitete vizualne i auditivne pažnje u odnosu na emocionalnu reaktivnost i ukazivao na značaj kontakta očima. Osim eksterocepcije (funkcionalni sustav pomoću kojeg se dobivaju informacije od pet osnovanih osjetila) i interocepcije (informacije iz utrobe) bitna je i propriocepcija koja nam omogućuje informacije iz mišića i na taj način mišićnu svijest i osjećaj ravnoteže (kinestezijsko osjetilo). Propriocepcija je fundamentalna za formiranje naše tjelesne slike, „uzemljenost” u svijetu, koordinaciju i organizaciju kretanja.¹⁴⁰

Središte svijesti o svom postojanju (jer postojanje je uvijek samo moje, osobno, a tuđe mi se uvijek i samo daje kroz moje) i o postojanju svih drugih stvari i pojava, jest, dakle, doživljaj vlastitog tijela. Opažaj je, kao što smo istaknuli, supostojanje sa svijetom. Moje tijelo je istovremeno egzistencijalni uzor i točka susretanja svih egzistencija. To znači da ne postoji egzistencija uopće, nego da egzistencija znači pojedinačnu, čulnu egzistenciju, s obzirom da je opažaj modus koji omogućuje kontinuitet između mog tijela i svega onog što mi može biti dano kao postojeće. Drugim riječima, samo u odnosu na vlastito tijelo može se *in concreto* utvrditi demarkacijska linija koja dijeli egzistenciju od neegzistencije, odnosno realno od nerealnog ili od virtualnog. Upravo zbog toga je osjećanje depersonalizacije uvijek praćeno i osjećanjem derealizacije. Baš zato što je protkan tom konkretnom vezom između mene, mog tijela i svijeta, egzistencijalni sud (sud o postojanju, odnosno nepostojanju nečega) je isključiv privilegij utjelovljene ličnosti. Ona je kao neko središte cjelokupne egzistencijalne orbite, ili neke vrste magnetskog polja koje privlači sebi sve postojeće. Ideja nekakve čiste, dezinkarnirane inteligencije i kontemplacije, neuvjetovane tjelesnošću, nema mogućnost stvari promatrati kao postojeće ili nepostojeće. Takva inteligencija teži da zaboravi, potisne ili ukloni iz svijeta konkretno osjetilnu egzistenciju, što je naravno, nemoguć pothvat. (Marcel, 1949) Fenomenologija, u djelu Merleau-Pontyja i Heideggera, ne samo da tijelu daje prioritet kao epistemološkom uvjetu znanja, već postavlja tehniku u primaran odnos s tijelom, kao uzajamno prožimajuće u procesima percepcije i spoznaje.“ (Richardson, 1999:6). U Merleau-Pontyjevu modelu utjelovljenih relacija, tehničko oruđe ne predstavlja samo perceptualne uređaje ili ekstenzije, nego je inkorporirano u naše tjelesno polje ili tjelesnu shemu. Tako postoji korespondencija između tehnike, tijela, saznanja i percepcije. Fenomenološki i tjelesni pristupi pružaju, dakle, osnovu za razvijanje modela koji objašnjava način na koji je virtualno ujedno i tehnološki skup i uvijek i tjelesno stanje. (Richardson, Harper)¹⁴¹

Merleau-Ponty i Gabriel Marcel su se, analizom (vlastite) tjelesnosti, suprotstavili dualističkoj Descartesovoj predstavi koja i danas vlada, ako ne više znanošću, onda zapadnom kolektivnom (pod)sviješću, mišlju i praksom (što je vidljivo u načinu na koji se tretira tijelo u medicinskoj, farmaceutskoj, marketinškoj, medijskoj, modnoj, potrošačkoj i dr. praksi). Za ove autore ne postoji dualitet između mog tijela i moje duše, već upravo suprotno tome: čovjek je živi „totalitet“. Tijelo nije neka vrsta katalizatora između svijeta i duše, već jedinstvo tijela i duše. Iskustvo inkarniranog bića pokazuje nam da subjekt nije nekakva unutrašnjost (*ghost in the machine*), već da je biće-

140 <http://www.tepsyntesis.org.yu/psihoterapija.html>

141 Richardson, I. and Harper, C., Murdoch University, Corporeal Virtuality: „The Impossibility of a Fleshless Ontology” <http://people.brunel.ac.uk/bst/2no2/Papers/IngridRichardson&CarlyHarper.htm>

u-svijetu, koja nastaje i stvara sebe kroz život, što će reći kroz susret sa svijetom i drugima. Tijelo stanuje u svijetu, u njemu je ono „kod sebe“ (*chez soi*). Tijelo odražava i mijenja svet, animira ga i tvori jedinstvo s njim, ili ulazi u određenu sredinu, i poistovjećuje se s određenim projektima i kontinuirano se angažira (u tom svijetu, sredini). Za Merleau-Pontyja i Marcela, tijelo dakle nije ni predmet ni suma organa, već mreža veza, otvorena svijetu i drugima. Svijet je mjesto na kojem se susreću, povezuju i prožimaju tjelesnost i drugost. Merleau-Pontyjeve analize problematike vlastitog tijela uvijek upućuju na tijelo drugog, koliko u studijama dodira i seksualnosti, toliko i riječi. On se u djelu *Vidljivo i nevidljivo* vraća na ta pitanja predlažući jednu ontologiju tijela. (Merleau-Ponty, 1964) Drugim riječima, uočava ograničenja fenomenologije percepcije i odustaje od nje u ime filozofije ploti (*ontologie de la chair*), tjelesne ontologije. Prva iskonska nesumnjivost je tjelesno-opažajna prisutnost u svijetu, koja prethodi svakoj misaonoj konstrukciji, svakoj sumnji. Iako misao u okviru svojih logičkih i apstraktnih postupaka pokušava izbjeći ili deformirati (konstrukcijom), njene egzistencijalne implikacije su ukorijenjene u intimnosti i intencionalnosti osjeta i osjećaja, ili govoreći posebnim marselovskim jezikom „inkarnacije“ i „participacije“.

Danas nas moderni svet suočava s nemjestima virtualne stvarnosti u kojoj slike zamjenjuju tijela. Međutim, fizičkom nemjestu odgovara i pravno i moralno nemjesto. (Coulmas)¹⁴² Snabdjeveni rukavicom, šljemom i kombinezonom, možemo *osjetiti* te simulakrume. Ali nismo angažirani, involvirani u virtualni svijet, on nas ne poziva na odgovore i odgovornost, u njemu ne postoje drugost i drugi, samo projekcije našeg ja. Iz virtualnog svijeta, kao savršeno homogenizirane, „ispeglane“ stvarnosti, uklonjeni su slučajnost, nepredvidivost, prepreke, iznenađenje, ushićenje, ograničenje, pritisak, tenzija, ono što zovemo „otpor materije“ ili „sukob s realnošću“. Naime, koncipirane, programirane, ugrađene prepreke, slučajnosti i otpori, nemaju djelovanje „pravih“. Odnos je sličan onome između zamišljenog, izmaštanog i stvarnog, s tim što se ne radi više o kreativnosti vlastite imaginacije, koja angažira osobno iskustveno (tjelesno-čulno) pamćenje. „Kako ne primijetiti da surfanje na netu nema ništa zajedničkog sa surfanjem na snijegu ili na moru: jedino je riječ slična. U jednom slučaju osjetilno tijelo je stavljeno među zgrade, u drugom je ono naprotiv centralni sudionik.“ (Lipovecki, 2008:326). Kada nas povuče spust, ili ponese val, ne možemo pritiskom na gumb promijeniti situaciju. Moramo prevladati strah, biti maksimalno fokusirani, precizni u primjeni vještine, ne samo zato što težimo najvećem mogućem skladu našeg tijela s materijom, eleganciji, lakoći pokreta i brzini, nego zato što nagonski želimo da izbjeći pad, zadobiti ozljede, bol. U susretu našeg tijela s tijelom prirode, uključeno je čitavo naše biće: njegova hrabrost, srčanost, koncentracija, osjećanja, motivacija, vrijednosti (npr. samonadvladavanje, težnja k izvrsnosti itd.). A to znači i naša prošlost (što nas je opredijelilo da prihvatimo izazov surfanja), i naša budućnost – čemu stremimo, (koji nam je cilj, svrha). Nasuprot tome, u virtualnom surfanju (ili bilo kojoj drugoj virtualnoj aktivnosti), možemo odustati, isključiti se kadgod hoćemo, čim se umorimo ili osjetimo iritaciju, frustraciju, možemo birati alternativne, lakše scenarije, možemo reći „pupjike ne važi“,

142 Coulmas, C. Métaphores des cinq sens dans l'imaginaire occidental, <http://www.corinna-coulmas.eu/metaphores-des-cinq-sens-dans-l-imaginaire-occidental.html>

jer sve je „kobajagi“, „kao da“, koliko god savršeno imitiralo realnost. U virtualnom svijetu nismo odgovorni za živote drugih igrača, naša pogrešna procjena, nespretnost, nemar neće pokrenuti snježnu lavinu koja zatrpava ekipu planinara. U virtualnom svijetu ne postoje namjere, postupci, posljedice, nego samo procedure, radnje, efekti. U virtualnom svijetu se ni sa čim ne suočavamo, ne sudaramo realno; niti nas išta poziva, priziva, ranjava: nema konačnosti, kraja, boli, anksioznosti, krivice, kajanja, stida, graničnih situacija, nema, dakle, ni rada na materiji, na drugom, s kojim radimo ni na sebi, nema unutarpsihičkih sukoba, katarze, preobražaja, sublimacije. Nema gustoće, neprozirnosti, otpornosti stvarnosti koja potiče na istraživanje, borbu, samoprevladavanje. Stjecanje i unapređivanje vještine u rješavanju zadataka postavljenih u virtualnim scenarijima, angažira minimalno naše tijelo, samim tim, u stvari još manje, naš karakter, etiku, emocije (osim frustracije i ljutnje kad nam ne uspijeva da pređemo na viši nivo igre). Tijelom se suočavamo s opasnostima i strahom od smrti. Njime srećemo ljudska bića od krvi i mesa kao što smo mi. Tijelo je mjesto gdje se rađa želja, gdje se doživljava susret, lakoća, gracioznost, radostan sklad, seksualnost, ili težina, mučnina, otpor, granice, umor, inertnost. Ništa od toga nema veze s apstraktnom, na vizualnosti zasnovanom predstavom o tijelu-objektu u prostoru.

Nelegitimno identificiranje znanstvenih i tehnoloških analiza, odnosno dekonstrukcija i rekonstrukcija s izvornom opažajnošću, derealizira fundamentalni doživljaj stvarnosti i otvara prostor za njenu apsolutnu virtualizaciju. Opažanje i saznanje se, s tog drugostupanjskog, sekundarnog stanovišta, odvija u zatvorenom kolu vlastitih stanja svijesti, točnije rečeno moždanih stanja, ne izlazeći k njima i ne primajući u sebe same stvari. Isto vrijedi i za ljubav, estetsko uživanje, vrednovanje itd. Ali i opažaj i misao i ljubav i vrednovanje su namjerni čini koji afirmiraju transcendentnost bića (objekata intencionalnosti) u odnosu na sebe same. Svijet, u svojoj punoći, sa svim bogatstvom tzv. sekundarnih kvaliteta, jest realan jer je prisutan. Svijet, bića i pojave u njemu, iznenađuje, nadahnjuje, ispunjava, odnosno osujećuje, ograničava, pritišće, samo ukoliko transcendiraju stanja svijesti (mozga). Ekstremni imanentizam, po kojem je svijet proizvod neurološke organizacije, koja se tehnološki može podražavati kroz virtualne simulacije, kreira moćnu iluziju nerealnosti, tj. virtualnosti same stvarnosti. Naime, tjelesni čovjek, konkretni pojedinac, integralni organizam osjetila i svijesti, koji diše, hrani se, izlučuje, zamara se i odmara, koji je podložan bioritmovima, meteorološkim uvjetima, fiziološkim ciklusima, stoji iza virtualnih svjetova kojima se pokatkad u samozaboravu predaje kao svojoj realnosti. Taj isti osjetno-opažajno-osjećajni organizam, u mentalnoj derealizaciji svijeta i sebe, doživljava svoju prvobitnu, nesvodivu, ishodišnu realnost kao nestvarnu, iluzornu. Tako biva moguće potpuno poistovjećenje s virtualnim likovima, koje se, u prilog ontološkom realizmu, završava realnim, materijalnim, tjelesnim dramama i tragedijama (posljednji slučaj ubojstva na premijeri nastavka o Betmenu).

Kako je to moguće? Zašto je tako lako zaboraviti počelo, *arhé*, iz kojeg izranja i u koje utječe sve stvarno i sve virtualno? Gabriel Marcel ukazuje na to da taj osnovani metafizički nesporazum duguje ljudskoj sposobnosti da se mentalno distancira od tijela i da ga promatra s izvjesne udaljenosti, izlažući misao iskušenju da se otrgne od vlastitog tijela i da se u odnosu na njega postavlja na

stanovište apstraktnog, bezličnog subjekta. Iako je ovaj objektivistički stav neizbježan onda kada intervenira racionalna ili naučna refleksija, on je u osnovi proturječan. Bez utjelovljenosti, tj. bez tamnih, pojmu neprozirnih osjetno-osjećajnih osnova iskustva, koje se ne mogu u potpunosti intelektualno prozrijeti i posredovati, jer su primarni uvjet svake refleksije i svakog posredovanja, ne bi bila moguća naknadna dijalektična ili objektivistička (re)konstrukcija. (Marcel, 1949) Problem idealističkog, odnosno virtualističkog solipsizma, kao krajnje konsekvence sveopće medijalizacije (u smislu digitalizacije i posredovanja tjelesno-opažajne neposrednosti), spektakularizacija stvarnosti, u tome je što počiva na zaboravu vlastitih izvornih pretpostavki i korijena: a to je tjelesno, osjetilno biće, tj. ukorijenjenost svih kognitivnih procesa u konkretnoj, pojedinačnoj, organskoj, čulnoj egzistenciji. U ideologiji virtualnosti gubi se (iz vida, sluha, dodira, kretanja, mirisa, ukusa...) pripadnost egzistencijalnom tlu, izvorna participacija u svijetu. Međutim, univerzalni korijeni misli i virtualnosti (koja je također misao, odnosno proizvod misli) su senzualistički. Prvobitne datosti misli, ono *ovdje i sada* neposrednog opažaja su zaobiđene, zataškane i potisnute koprenom naknadnih mentalnih, tehničkih, umjetnih konstrukcija. Individualna, čulna egzistencija je izvorna datost, prisutnost u svijetu koja prethodi svakoj refleksiji. Ono što može zbuniti jest čovjekova sposobnost stvaranja mentalnih predstava o svemu i simulacija, dakle, i sposobnost reflektiranja fundamentalnog tjelesnog osjećaja, ali bez mogućnosti da se on do kraja osvijetli, odnosno da postane potpuno prozirna datost – objekt za misao. Sa stanovišta apstraktne misli, misli uopće, kao što je Hegel s neusporedivom snagom i jasnoćom uvidio, svaka se neposrednost pojavljuje kao podložna beskonačnim posredovanjima. To upravo važi za određenja koja su konstitutivna za neposredno iskustvo – *ovdje i sada*. Ali moje konkretno *ovdje i sada*, za mene, kao konkretno biće u konkretnoj situaciji ima jedinstveni značaj. Privilegij koji vezujem za svoje *sada i ovdje* ne može se objasniti ni pravdati sa stanovišta nekakve misli uopće.

Naknadni mentalni i misaoni procesi su, dakle, odgovorni za brkanje tjelesnog iskustva i predstave o tijelu kao stvari među drugim stvarima. Živimo u svijetu koji naša osjetila samo djelomično istražuju. Dio koji prirodno dohvaćamo čulima postao je neznatan u tehniciziranom svijetu. Naša osjetila su neuposlana. Ne dolazimo više do važnih otkrića pomoću njih, nego pomoću strojeva. Međutim, utjelovljenost ili otjelovljenost (inkarnirana subjektivnost) je kompleksno iskustvo. Promatranjem najkonkretnijeg, najtjelesnijeg iskustva, otkrivamo da ono ni izdaleka nije „stvarnost sastavljena od različitih dijelova postavljenih izvana jedni u odnosu na druge.“ Filozof Michel Henry se nadalje pita: „Može li se ono što nazivamo svojim tijelom prekriti tijelom *partes extra partes* fizičke prirode? Naše tijelo je prije svega živo tijelo i, s obzirom na to, pripada ontološkoj oblasti koja se, u skladu sa svojim fenomenološkim odlikama, ne može poistovjetiti s protežnošću.“ (Henry, 2000: 36). Mentalna predstava ili shema tijela, projektirana i sveprisutna u medijskom prostoru, ne pripada istom poretku kao iskustvo vlastite tjelesnosti. Prikazi tijela su lišeni somato-senzornih, taktilnih, termičkih, kinestetičkih, olfaktivnih, i drugih osjeta i opažaja, kao i njihove integracije u jedinstvenom osjećaju vlastitog tijela, ali i tijela drugih i bivstvajućih stvari. Utjelovljenost čini da osjećam prokrvljenost svoje šake, koja drhti i grči se uslijed hladnoće, ili se znoji od vrućine,

uzbuđenja, treme; koja je ukrućena i nespretna, uslijed reumatskih bolova, ili gipka, uvježbana i skladna na klavijaturi. Vlastito tijelo svakako nije predmet ili alatka, a još je manje slika, predstava. Subjekt koji doživljava konkretno i živo iskustvo inkarnacije također nije čisti subjekt: nije anđeo ili astralni entitet koji lebdi iznad svog tijela. Moj duh doživljava sebe kroz čulni osjećaj prisustva mog tijela. Zato se može reći da moje tijelo nije objekt, nije predstava, već istovremeno subjekt-objekt. Svijest o čulnom iskustvu nije dezinkarnirana, bezlična misao. To je svijest koja postaje tijelo i mišići, svijest koja sebe tjelesno propituje u čulnoj, senzornoj sredini, s „obje noge na zemlji“, u potpuno ljudskom tijelu. Ukratko, moje tijelo je jedino mjesto mog ljudskog iskustva. Jedan drevni spis kaže: „U tijelu treba tražiti duh“. Utjelovljenost nije izgled, vanjština tijela. Osjećam svoje tijelo, sebe osjećam u svom tijelu. Svijet i druge doživljavam u svom tijelu, svojim tijelom. Njime sam ukorijenjen ovdje i sada, u ovom prostoru i u ovom vremenskom trenutku. Polazeći od svog tijela određujem pravce u prostoru: desno, lijevo, gore, dolje. Kinestetičko osjetilo ima ključnu ulogu u prostornoj kognaciji, s obzirom da je prostorna lokalizacija kod čovjeka uvijek integrirana u predstavi koju čovjek ima o vlastitoj lokalizaciji. Polazeći od svog tijela situiram sebe u svijetu, razlikujem vanjsko od unutarnjeg. Istražujem granice svoje utjelovljenosti kroz izdržljivost, fizički napor i vježbe, usvajanje novih tjelesnih vještina.

Psihičko ja se izgrađuje na osnovi tjelesnih iskustava. Tako na primjer, taktilno iskustvo, koje je topografsko po svojoj prirodi, uvodi pojam granica, omogućava nam da razlikujemo sebe od drugih, unutrašnje od vanjskog, a to iskustvo služi kao model misli i spoznaje. Francuski psihoanalitičar Didier Anzieu je godinama istraživao značaj kože za ljudsku psihu. On ukazuje na činjenicu da danas polovinu psihijatrijskih pacijenata čine oni koji pate od tzv. graničnih poremećaja (*borderline*). To su osobe kod kojih pojam granica nije pravovremeno ili pravilno uspostavljen. Granice koje garantiraju jedinstvo i psihofizički integritet individue su postale maglovite, neizvjesne ili nisu nikad ni uspostavljene. Anzieu to tumači time da primarno taktilno iskustvo nije bilo zadovoljavajuće te individua nema osjećaj da *boravi* u svom tijelu (samim tim i u svijetu). Upravo se taj osjećaj izgubio, prema ovom autoru, u modernom čovjeku. Posljedice tog inicijalnog promašaja su često veoma teške: „Difuzno osjećanje nelagode, osjećanje da se ne boravi u vlastitom životu, da se svoja misao i svoje tijelo promatraju izvana, da je osoba promatrač nečega što jest i nije njegova vlastita egzistencija.“ (Anzieu, 1995:29). Moderna biologija potvrđuje Anzieua. Neophodan fizičkom opstanku, dodir je neophodan i psihičkom preživljavanju. Nedostatak dodira povlači za sobom ozbiljne poremećaje ponašanja. Istraživanja vođena u SAD-u dokazuju da je razvoj bebe koja se redovno dodiruje i miluje superioran u svim aspektima u odnosu na bebe koje rastu u istim uvjetima, ali bez milovanja. (Ackerman, 1991) Spektakularan porast broja „graničnih poremećaja“ je novi fenomen. U vrijeme Freuda, psihoanalitička klijentela je u velikoj većini patila od histeričnih i paranoidnih neuroza, koje usprkos dramatičnim simptomima, nisu još označavale prekid između tijela i psihičkog ja. Teškoće identifikacije, identiteta i odnosa koje se osjećaju u graničnim poremećajima su sasvim druge prirode. One predstavljaju ishod evolucije koncepcije ljudskog tijela i tehnizacije i medijatzacije suvremene zapadne civilizacije.

Iako ne postoje specifične studije o utjecaju integralnog korištenja svih osjetila na spoznaje, zna se više o odnosu između osjećaja za prostor i njihovog odnosa s upotrebom kognitivnog oruđa. Tako, kinestetičko osjetilo vrši i integraciju vizualnih, auditivnih i olfaktivnih opažaja. Pokret, kretanje utječe na razvoj kore velikog mozga, odnosno inteligencije. Sensorna integracija igra izuzetno važnu ulogu u kognitivnom razvoju, naročito u ranom djetinjstvu. Funkcionalno snimanje mozga je pokazalo kompleksnu ulogu osjeta u vizualnoj pažnji, i motorici. Naučnici su konstatairali da primarni senzorni putovi nisu samo podešeni za prenošenje opažajnih impulsa, već da omogućavaju i suptilna prilagođavanja, anticipaciju, pažnju ili budnost i integrirani su tako da daju uobičajenu, cjelovitu impresiju svijeta. U početku su bihevioralna istraživanja identificirala intermodalne veze između vizualnih i taktilnih stimulusa. Proučavanja funkcionalnih snimaka mozga su pokazala kako jedan tip senzornog stimulusa (na primjer, kontakt) aktivira drugi senzorni sektor u mozgu. Druge studije su pokazale da je primjena nekog taktilnog stimulusa na ruci subjekta olakšava pažnju za vizualne ili auditivne stimuluse. Motrička planifikacija i senzorne retroakcije za vrijeme motoričkih radnji također ovise o mnogim senzornim sustavima. Kada senzorni sustavi pravilno funkcioniraju, ta intermodalnost poboljšava naše odgovore u interakciji s okruženjem. Međutim, kada senzorni sustavi nisu dovoljno ili su previše aktivni (senzorni deficit), pažnja je onda neadekvatno usmjerena i raspoređena. Kada su senzorna integracija, pažnja i motrička planifikacija ozbiljno disfunkcionalne, osobe se mogu osjećati dezorijentirane ili bez ravnoteže – kao da se ne osjećaju udobno u svom tijelu. To ima dalekosežan utjecaj na koncentraciju, učenje, prilagođavanje na okruženje i socijalizaciju.¹⁴³

Prethodna elaboracija imala je za cilj odgovoriti na pitanje s početka teksta: što je ono realno do kojeg nam je stalo, a što doživljavamo kao ugroženo pipcima virtualnog? Na čemu temeljimo *princip realnosti*? Odgovorili smo da je fundamentalna, izvorna, neprelazna i neprekoračiva realnost konkretno, pojedinačno tjelesno, čulno biće. Važan dio iskustva jedinstvene veze s mojim tijelom kao cjelinom je sinergistička struktura koja obuhvaća i objedinjuje organe opažajućeg tijela. To nas navodi da obrnemo čuveni Descartesov iskaz „Mislim, dakle postojim“, u „Postojim (tjelesno), dakle mislim... saznajem, otkrivam, stvaram filozofske idealističke, sustave, teorije kojima tijelo i materiju proglašavam konstrukcijama uma ili iluzijama, stvaram strojeve posredstvom kojih kreiram virtualne svjetove. Ali zašto je to relevantno za umjetnost, za stvaralaštvo? Zar beskonačne varijacije i mogućnosti kreiranja virtualnih svjetova nisu najbolje svjedočanstvo o čovjekovim stvaralačkim moćima? Da, ali samo onda kada im prethodi konkretno, realno iskustvo, tjelesni doživljaj sebe i svijeta. Kako ističe Vasseleu, „možemo u potpunosti iskusiti virtualno, taj osjećaj bestjelesnosti samo zato što smo utjelovljeni“. (Vasseleu, 1994: 160). Za umjetnika je tjelesnost (vidjeli smo da pod tijelom ne mislimo samo na somu, već i na duh) senzorno iskustvo, kao življena, jedinstvena inkarnacija (intimnost, ukorijenjenost, dubina) i participacija (otvorenost ka, intencija) u svijetu materije i formi, fundament i svrha stvaralačke produkcije. Svejedno u kojem mediju stvarao, bio on slikar, muzičar ili pjesnik.

143 Podaci o rezultatima istraživanja, navedeni u ovom pasusu uzeti su iz Fernette, E. *Sensory Integration- Current Concepts & Practical Implications*, na <http://www.desarrollandomentes.com/curso/docs/SensoryIntegration.pdf>

Uzmimo primjer slikarstva. Pojam vizibilnosti koji se javio kao potreba da se viđenom da dublji značaj, upravo teži obuhvatiti cjelokupnost jednog umjetničkog djela jer pretpostavlja slojevitost, dubinu koja je iza viđenog i koja uključuje tumačenje (čitanje) jezika slike i primarno je metaforičkog karaktera. Čulno viđenje se produžava duhovnim, koje povratno djeluje na dublje, diferenciranije, tananije i svestranije opažanje. Jer umjetničko djelo nikada nije gotov, svršeni čin, već uobličena cjelina koja se nadograđuje svakim novim opažanjem, kao što unutar sebe sažima i sve napore tijekom stvaranja. Tako je u drevnim vremenima umjetnik u procesu stvaralaštva sudjelovao u obradi sirovih minerala i ostalih prirodnih materijala kako bi grubu materiju pretvorio u najfiniji pigment a potom, kroz vid taktilne inicijacije, započeo proces opredmećivanja ideje i to primarno sakralnog karaktera. Umjetnik je bio *uomo universalis* jer je posjedovao znanja iz umjetnosti, kemije, fizike i teologije te je putem mističkog sjedinjavanja s bogom, podražavao njegovo djelo, preobražavajući prirodu i svrstavajući je u precizan idejni poredak. Preobražavajući materijale koje je koristio u stvaranju boja, veziva i lakova, učenik (šegrt) prolazio je put vlastitog preobražaja i postajao majstor. Predvorje stvaralaštva, tako je uvijek bilo povezano s upoznavanjem prirode, ispitivanjem materije, a time i ispitivanjem vlastitog bića. U srednjovjekovnom slikarstvu *Erminije* (priručnici) su uključivali i postupak za izobrazbu lika svetitelja koji je uvijek podrazumijevao podslikavanje od tamnih k svjetlijim tonovima, odnosno proces poznat kao *slikanje iz tame k svjetlosti*, što podjednako ukazuje na proces preobražavanja i ulazak iz nepoznatog, mračnog i skrivenog u eshaton. O vezi s prirodom i o poznavanju svojstava pojedinačnih pigmenata, smola i veziva, govori i simbioza između slikarskog umijeća i tehnika, i ljekovitosti. U srednjovjekovnim medicinskim priručnicima, brojne supstance koje su se koristile za pripremanje boja podjednako su se koristile i u liječenju, o čemu govore vrlo precizne upute.

U književnosti, za Shakespeareov promatrački dar (što znači za njegovu čulnu, opažajnu osjetljivost i tananost), Bill Brayson¹⁴⁴ kaže: „Jedna od najznačajnijih odlika Shakespeareove umjetnosti je dodir stvarnog. Kao i kod bilo kojeg drugog pisca čiji je glas zanijemio, a tijelo odavno prešlo u prah, sve što ostane jesu riječi na papiru, ali i prije nego što nadareni glumac oživi Shakespeareove riječi, u njima postoji jasna prisutnost stvarnog, proživljenog iskustva. Pjesnik koji primijeti da je gonjeni uzdrhtali zec ‘rosom umiven’ ili koji uspoređuje svoj ukaljani ugled s ‘bojadžijskim djelom’, pisac kod kojega muž kaže ženi da je torbica ‘na stolu prekrivenim turskom tapiserijom’ ili onaj čiji je princ zapamtio da mu siromašni družbenik ima samo dva para svilenih čarapa, od kojih je jedan u boji kajsije – takav je umjetnik bio neuobičajeno otvoren za svijet i otkrio je način da dozvoli svijetu da uđe u njegova djela.”¹⁴⁵ Književnici i poete nam dočaravaju svoje bogate opažajne doživljaje, obogaćujući našu opažajnost i čulno iskustvo svijeta. Ali kako bi bili u stanju da to rade, kako bi uopće bili umjetnici, stvaraoci, oni i sami njeguju, usavršavaju i osvješćuju svoju utjelovljenost. Na osnovi intenziviranog generaliziranog iskustva i kreativnog opažanja dolazi do nadahnuća i kreacije. (Kvaščev, 1976). Slikari, muzičari, arhitekti, književnici ne obrazuju i ne razvijaju samo čulne kanale

144 Brayson, B. Šekspir Laguna, Beograd, 2010, predgovor, dostupan na <http://www.portalibris.co.rs/KnjigePDF/Sekspir-pog01.pdf>

145 Brayson, B. Predgovor knjizi „Šekspir“, www.portalibris.co.rs/KnjigePDF/Sekspir-pog01.pdf

dominantne u njihovoj posebnoj umjetnosti. Oni svim čulima, svestranim dodirima sa stvarnošću i s drugim umjetnostima dolaze do svojih ideja i nadahnuća. Autor *Konstantinog raskršća*, Dejan Stojiljković, na primjer, rekao je u jednom intervjuu da piše samo uz određenu muziku, jer ga ona stavlja u raspoloženje pogodno za kreativnost.¹⁴⁶ Zanimljivo je i da veliki znanstvenici, matematičari, fizičari govore o značaju koji umjetnosti, ali i druge čulne stimulacije, kao što je šetnja u prirodi (gdje su zaposlena sva osjetila) imaju u njihovom stvaralačkom pregneu. To nas i ne treba čuditi, jer se cjelokupno mišljenje nužno zasniva na opažajnim predstavama i, obrnuto, u skladu sa shvaćanjem tijela kao jedinstva some i duha, cjelokupno aktivno opažanje obuhvaća mišljenje. Zato i jest od ključnog značaja, kako ističe Arnheim, njegovati i obrazovati opažajnu osnovu mišljenja. (Arnheim, 2003). Opažanje je već, samo po sebi, inteligentna aktivnost, a misao se ne može nikada iskorijeniti iz opažajne „uzemljenosti“. To znači da čulno, opažajno siromaštvo, neuposlenost i atrofija nekih osjetila, nepotpun, reduciran doživljaj vlastite utjelovljenosti, utječe i na osiromašenje kognitivnih (ali i afektivnih) funkcija.

U svojoj rehabilitaciji ontološkog realizma, odnosno ontologije tijela Gabriel Marcel iznosi egzistencijalnu afirmaciju (koja podsjeća na Heideggera) po kojoj je „Ja postojim“ obuhvaćeno tvrdnjom „univerzum postoji“ jer „stvarno pripadam svemu što je egzistencija – svijetu koji je moj i čije je središte moje tijelo.“ (Marcel, 1934:249) Tjelesnost je dodir, susret, prožimanje sa ploti svijeta. Idući dalje od geštaltističkog načela izomorfizma koje utvrđuje postojanje sličnosti između geštalt principa i aktivnosti mozga prilikom opažanja, odnosno sličnosti između struktura koje organiziraju opažanje, mišljenje i tumačenje, Maslow postulira postojanje izomorfizma između ljudskog bića i prirode. Svoj postulat zasniva na tome da je čovjek dio prirode, a ne neko njoj strano, izvana nakalemljeno tijelo, te je logično pretpostaviti sklad između njih. Da nema sličnosti i određene usklađenosti između čovjekove konstitucije i konstitucije prirode, ne bi bilo moguće saznati, predviđati i utjecati na prirodne pojave. Jednom riječju, interakcija između čovjeka i prirode ne bi bila moguća. (Maslow, 2001)

Čovjekov um funkcionira po principu analogija i na taj način sebi predstavlja i tumači svijet koji ga okružuje. S obzirom na to da predstave dobivene putem osjetila preslikavaju dio osobina objekta ili događaja na koji se odnose, princip asocijativnosti, odnosno princip po kojem jedan tip forme uvijek traži sebi analogan ili suprotan lik, način je putem kojeg čovjek od najstarijih vremena spoznaje i uspostavlja vezu između vanjskog i unutrašnjeg svijeta. Arnheim je polazeći od pretpostavke da je čovjek *centrično biće* koje promatra svijet oko sebe nastanjen sekundarnim stvarima, utvrdio da je ovaj način shvaćanja svijeta prisutan i u umjetnosti. (Arnheim, 2003). Ishodište metafore i simbola (a sam jezik je već metaforičan i simboličan) u samoj je našoj tjelesnosti, u čulnoj, opažajnoj i prostorno-vremenskoj dimenziji ljudske egzistencije. Metaforičko mapiranje je zasnovano na tjelesnom

146 „Meni je, na primjer, muzika jako bitna i kad radim i kad se odmaram. Odrastao sam uz kvalitetnu muziku koja se radala osamdesetih. Sva moja proza je prožeta muzikom. Često mi, pri pisanju, muzika podiže nivo osjećanja. Sad pišem o nekim scenama srednjovjekovnih bitaka i slušam grupu koja svira epski rock-and-roll. To me inspirira... » Intervju vodio Slavko Trošelj, objavljeno: 12/12/2010 na <http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Zivim-punim-plucima.lt.html>

iskustvu. Drugim riječima, metafore, simboli i značenja izranjaju iz neurofizioloških sustava naših pet osjetila: vizualnog, auditivnog, olfaktivnog, gustativnog, taktilnog i somatosenzornog (Milivojević, 2011). Ukorijenjenost u svim čulima čije međudjelovanje i objedinjenost u osjećanju vlastitog tijela, tvore integralno iskustvo. Konkretno, cjelovito senzorno i osjećajno iskustvo nalazi svoj sublimirani izraz u umjetnosti.

Međutim, medijska, odnosno virtualna realnost, isključivo je audiovizualna, s dominacijom vizualnog. Ostali osjetilni sustavi ostaju nestimulirani i nezaposleni. Podsjećamo da se radi o tri ostala eksteroreceptivna osjetila: pored vida i sluha, to su dodir, miris i okus; o interoceptivnom sustavu (informacije koje dobivamo iz viscere) i o proprioceptiji, koja nam omogućuje informacije iz mišića i na taj način mišićnu svijest i osjećaj ravnoteže. Također, vrijedi podsjetiti da je proprioceptija fundamentalna za formiranje naše tjelesne slike, „uzemljenost“ u svijetu. Ako znamo da prvobitno oblikovanje, obogaćivanje i istančano diferenciranje iskustva u razvoju pojedinca duguju svim čulnim funkcionalnim sustavima i njihovom usklađenom sudjelovanju; zatim i da intelektualni, emocionalni, socijalni razvoj, ali i razvoj kreativnih potencijala individue, počiva na što bogatijoj i integriranijoj opažajno-osjetnoj osnovi, imamo razloga brinuti se za moguće posljedice redukcije dodira sa stvarnošću, za optimalan i kreativan razvoj ljudske ličnosti, na samo dva dominantna osjetila: vid i sluh.

Stvaralačko opažanje, svestrana, izoštrena, intenzivna čulna percepcija i prisutnost u svijetu, primaran je proces i uvjet od kojeg ovise sve druge kreativne komponente. Winnicott definira kreativnost kao način percepcije (Marcel bi dodao participacije ili ukorijenjenosti u svijetu) i općeg pristupa jedne osobe vanjskom svijetu. Kreativna percepcija čini ovaj svijet i sam subjekt percepcije, interesantnim, poticajnim, *stvarnim* i pruža čovjeku osjećaj da je vrijedno živjeti i stvarati. (Winnicott, 2000) Samo inkarnirani subjekt, prisutan i otvoren svijetu i drugima svim svojim, unutrašnjim i vanjskim, čulima može biti kreativan. Suprotan pristup vanjskoj realnosti je čisto prilagođavanje. Tada je percepcija potpuno pragmatična i najčešće indiferentna prema svom bogatstvu draži koje nemaju neposrednu praktičnu i upotrebnu vrijednost. Takav sužen, ograničen i osiromašen odnos prema svijetu kod čovjeka stvara osjećaj praznine, dosade, depresivnosti i krnjeg postojanja. Što je pojedinac tjelesno, čulno, opažajno otvoreniji i senzibilniji, u intenzivnijem dodiru i dijalogu sa svime što ga okružuje, to je prisutniji u stvarnosti. Drugim riječima, to je i sam stvarniji.

Civilizacijska nelagoda koja proistječe iz ekstremne tehniciziranosti, koja doprinosi otuđenju od prirode u sebi i izvan sebe, od tjelesnosti kao izvornog *neksusa* koji nas povezuje sa sobom, drugim bićima, kozmosom, odražava se i u sve grozničavijem traganju za obnovom izvornosti i jedinstva tijela (osjetila) i duha, putem raznih alternativnih aktivnosti, kao što su akupunktura, istočnjačke vještine (joga, aikido, kung-fu), art-terapija, terapija dodirrom, energetskih terapija (reiki, bioenergija) i sl. Istovremeno s usavršavanjem tehnoloških pomagala, proteza, amplifikatora osjetila i virtualizacijom, raste vitalna potreba za ponovnim povezivanjem sa *stvarnošću*, nostalgija za dodirrom sa drugima i sa prirodom.

Literatura:

- Ackerman, D. *A natural History of the Senses*, Knopf Doubleday Publishing Group, New York, 1991.
- Anzieu, D. *Le Moi Peau*, Éd. Dunod, Paris, 1995.
- Arnhajm, R. *Novi eseji o psihologiji umjetnosti*, SKC Beograd, Knjižara i Univerzitet umjetnosti u Beogradu, 2003.
- Bojanin, S. *Tajna škole*, izd. Bojanin & Mičić, 2002.
- Brajson, B. *Šekspir*, Laguna, Beograd, 2010, Predgovor dostupan na: www.portalibris.co.rs/KnjigePDF/Sekspir-pogo1.pdf, konsultovan 28.08.2012.
- Coulmas, C. *Métaphores des cinq sens dans l'imaginaire occidental*, <http://www.corinna-coulmas.eu/metaphores-des-cinq-sens-dans-l-imaginaire-occidental.html>, konsultovan 11.06.2012.
- Fernette, E. „Sensory Integration- Current Concepts & Practical Implications“, <http://www.desarrollandomentes.com/curso/docs/SensoryIntegration.pdf>, konsultovan 23.06.2012.
- Gibson, W. *Neuromancer*, Ace, 1986.
- Heim, M. *The Metaphysics of Virtual Reality*, Oxford University Press, 1993.
- Henry, M. *Incarnation – une philosophie de la chair*, Seuil, Paris, 2000.
- Kirby, V. *Telling Flesh: The Substance of the Corporeal*. New York: Routledge, 1997.
- Kvašček, R. *Psihologija stvaralaštva*, ICS, Beograd, 1976.
- Lipovecki, Ž. *Paradoksalna sreća - ogled o hiperpotrošačkom društvu*, IKZS, Sremski Karlovci-Novi Sad, 2008.
- Marcel, G. *Etre et avoir*, Aubier, 1934.
- Marcel, G.: *Position et approches concrètes du mystère ontologique*, Nauwelers Louvain; Vrin Paris, 1949.
- Maslov, A. *O životnim vrednostima*, Žarko Albulj, Beograd, 2001.
- Merleau-Ponty, M. *Le Visible et l'invisible*, Cl. Lefort, Gallimard, Paris, 1964.
- Milivojević, T. „Moć metafore“, Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije, br. 3. str. 61-79. Megatrend univerzitet, Beograd, 2011.
- Prini, P. *Gabriel Marcel*, Ed. Economica, 1984.
- Richardson, I. „Latour and Merleau-Ponty: Bodies, Tools and Technocultural Agency.“ Paper presented at *Technology as Culture Network Conference* (Technobodies: Agents, Networks, Affects), UWS Nepean Parramatta Campus, NSW, Australia, September 1999. <http://people.brunel.ac.uk/bst/volo202/ingridrichardson.html>, konsultovano 30.06.2012.

- Richardson, I. and Harper, C., Corporeal Virtuality: The Impossibility of a Fleshless Ontology [http://people.brunel.ac.uk/bst/2no2/Papers/Ingrid Richardson & Carly Harper.htm](http://people.brunel.ac.uk/bst/2no2/Papers/Ingrid%20Richardson%20&%20Carly%20Harper.htm), konsultovan 20.05.2012.
- Trošelj, S. „Živim punim plućima“, intervju sa Dejanom Stojiljkovićem, Politikin Kulturni dodatak, <http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Zivim-punim-plucima.lt.html>, postavljeno 12/12/2010.
- Vasseleu, C. „Virtual Bodies/Virtual Worlds“ *AFS* 19, 1994. pp. 155-169.
- Vinikot, D. *Igranje i stvarnost*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2000.
- Yahya, H. *La matière - l'autre nom de l'illusion*, dostupno u pdf formatu na <http://harunyahya.fr/fr/works/4737/la-matiere-l'autre-nom-de-l'illusion>

Corporeity and Virtual

Abstract

The center of consciousness of one's existence and the existence of all other things and phenomena, is the experience of one's own body. The interaction of all sensory systems and their unification in the unique, concrete awareness of one's self and the world; form the integral experience, which finds its sublimated expression in art. Analogies, metaphors, symbols, meanings and cognition emerge from the neurophysiological systems of all our senses. However, the media virtual reality is audiovisual, with visual predominance. The other exteroceptive (touch, smell and taste), as well as interoceptive (visceral) and proprioceptive senses (information from muscles, sense of grounding) remain unstimulated and unemployed. Knowing that the formation and differentiation of experience, therefore development of creative potential is based on the richness and variety of one's perceptual and sensory basis, we'll try to figure out the possible consequences of the reduction of our sensory experience to two dominant senses: sight and hearing

Keywords: corporeity, senses, virtuality, reality, incarnation, participation.